Turkish Studies - *International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*
Volume 9/11 Fall 2014, p. 517-528, ANKARA-TURKEY

EVLİYA ÇELEBİ VE KÜTAHYA: GEÇMİŞE YOLCULUK*

*Bilge Kağan ŞAKACI***

ÖZET

Evliya Çelebi, 1611 – 1685 yılları arasında yaşamıştır. Türkçe haricinde Arapça, Farsça, Yunanca, Latince dillerini bilen, gezgin, tarihçi, halkbilimci, müzisyen, ressam, haritacı, dilbilimci, zanaatkâr, mimar, savaşçı ve gurmedir. Gezgindi, Orta Avrupa, Balkanlar, Kırım, Kafkasya, Anadolu, Mısır ve Arabistan arasında 51 yıl boyunca gezmiştir. Gezdiği ve eserinde anlattığı Türkiye sınırları dışındaki yerler (günümüzdeki ülke isimleri ile): Arnavutluk, Ermenistan, Avusturya, Azerbaycan, Bosna, Bulgaristan, Hırvatistan, Cibuti, Mısır, Eritre, Etiyopya, Gürcistan, Yunanistan, Macaristan, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kosova, Lübnan, Makedonya, Moldova, Karadağ, Filistin, Romanya, Rusya (Tataristan), Suudi Arabistan, Sırbistan, Slovakya, Somali, Güney Sudan, Sudan, Suriye, Kırımdır. Türkiye içinde ise İstanbul, Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Konya, Kayseri, Urfa, Maraş, Sivas, Edirne, Bitlis, Diyarbakır, Malatya, Mardin, Van, Çanakkale, Tokat, Tekirdağ, Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman ve Adana'dır. Evliya Çelebi'nin ilk amacı, Osmanlı Devleti'nin ve komşularının eksiksiz bir tasvirini sunmaktı. Evliya Çelebi, Kütahya'ya da gelmiş ve şehrin tarihini, sosyal ve kültürel hayatını gözlemiştir (Kale, ibadethaneler, okullar, ticarethaneler, yiyecek ve kıyafet kültürü halkının özellikleri..vd) Örneğin mahalleler: Saray Mahallesi, Gökçemen Mahallesi, Böğürcük Mahallesi, Şehreküstü Mahallesi, Orta Mahalle, Lala Mahallesi, Kanecik Mahallesi, Börekçiler Mahallesi, Sultanbağı Mahallesi, Bezciler Mahallesi, Efendi Yolu Mahallesi, Kadı Şeyh Mahallesi, Cemaleddin Mahallesi, Çukur Mahalle, Analıca Mahallesi, Balıklı Mahallesi, Buladın Mahallesi, Servi Mahallesi, Meydan Mahallesi, Hacı İbrahim Mahallesi, İshak Fakih Mahallesi, Maruf Mahallesi, Dibik Mahallesi, Hüseyin Paşa Mahallesi, Yeni Mahalle, Çerçi Süleyman Mahallesi, Mumcular Mahallesi, Pirler Mahallesi vd. şeklindedir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi, Kütahya, şehir, tarih, gezi

*__Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.__

** Yrd. Doç. Dr. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Kentleşme ve Çevre Sorunları Anabilim Dalı, El-mek: ksakaci@gmail.com

EVLIYA CELEBI AND KUTAHYA: TRAVEL TO THE PAST

ABSTRACT

Evliya Çelebi lived between 1611 – 1681. He knew Turkish, Arabic, Persian, Latin and Greek languages. He was a historian, folklorist, musician, artist, cartographer, linguist, craftsmen, architects, warriors and gourmet. He was a traveller. He traveled to Central Europe, the Balkans, the Crimea, the the Caucasus, Anatolia, Egypt, and Arabia for 51 years. The lands which he traveled in and recounted in his work include, outside of Turkey, the following present-day countries: Albania, Armenia, Austria, Azerbaijan, Bosnia, Bulgaria, Croatia, Djibuti, Egypt, Eritrea, Ethiopia, Georgia, Greece, Hungary, Iran, Iraq, Israel, Jordan, Kosova, Lebanon, Macedonia, Moldavia, Montenegro, Palestine, Romania, Russia (Tataristan), Saudi Arabia, Serbia, Slovakia, Somalia, South Sudan, Sudan, Syria, Crimea. Inside of Turkey: İstanbul, Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Konya, Kayseri, Urfa, Maras, Sivas, Edirne, Bitlis, Diyarbakir, Malatya, Mardin, Van, Canakkale, Tokat, Tekirdag, Kutahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman and Adana. His first goal was to make a complete discription of the Ottoman State and its neighbors. Evliya Çelebi also visited Kütahya. Observed, and described the historical, cultural and social life of the city (Such as the castle, places of worship, schools, trading houses, food and clothing culture, characteristic of people) For example districts were: Saray, Gokcemen, Bogurcuk, Sehrekustu, Orta, Lala, Kanecik, Borekciler, Sultanbagi, Bezciler, Efendi Yolu, Kadi Seyh, Cemaleddin, Cukur, Analica, Balikli, Buladin, Servi, Meydan, Haci İbrahim, İshak Fakih, Maruf, Dibik, Huseyin Pasa, Yeni, Cerci Suleyman, Mumcular, Pirler …etc

Key Words: Evliya Çelebi, Kütahya, city, history, travel

Giriş

Evliya Çelebi, 10 Muharrem 1020'de (miladi 25 Mart 1611) İstanbul'da doğmuştur. Ailesi Kütahya'dan İstanbul'a göçmüştür. Babası Derviş Mehmed Zılli'dir. Derviş Mehmed Zılli, saray-ı âmire'nin kuyumcubaşıdır ve bunun yanında hattatlık, nakkaşlık gibi sanatlarla da uğraşmıştır. Evliya Çelebi'nin nereli olduğu, daha doğrusu Kütahyalı mı, yoksa İstanbullu mu olduğu Seyahatname'ye göre tartışmaya açıktır. Kütahya'nın payitaht İstanbul kadar önemli bir merkez olmasa da önemli bir beylik merkezi olması ve ailenin sosyal kökenini göstermesi açısından önemlidir (Çetin, 2013: s. 8-9).

Evliya Çelebi, 1611 – 1685 yılları arasında yaşamış, hem saray dışında hem de Enderun'da sıkı bir eğitimden geçirilmiş, Türkçe haricinde Arapça, Farsça, Rumca, Latince ve Yunanca dillerini bilen, tarihçi, halkbilimci, müzisyen, ressam, haritacı, dilbilimci, zanaatkâr, mimar, savaşçı ve gurmedir (Şavk, 2011: 8-50). Öte yandan ara vermeksizin 51 yıl Orta Avrupa ve Balkanlar'dan Kırım ve Kafkasya'ya, Anadolu'dan Mısır ve Arabistan'a kadar uzanan toprakları gezmiş bir gezgindir (Kahraman, 2012). Bunları Seyahatname adlı eserinde toparlamıştır.

Evliya Çelebi, bahsedildiği gibi sadece Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde kalmamış, aynı zamanda Viyana'ya giden elçilik heyetinde bulunduğundan dolayı Osmanlı dışı ülkeyi de betimlemiştir. Evliya Çelebi, bugün bütün tarihçi âleminin ve Avrupa dünyasının merakla takip

ettiği bir kaynaktır (Ortaylı, 2006: s. 88). 1834 yılındaki İstanbul ve Anadolu'yu içeren Joseph van Hammer – Purgstall çevirisinden beri Erich Prokosch 10 cildin tamamının çevirisini yapmıştır. Prof. Dankoff Evliya Çelebi üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır (Ortaylı, 2011: s. 47 – 48). Bu çalışmanın amacı da Evliya Çelebi'nin Kütahya şehrinin tarihi, sosyal ve kültürel hayatı ile ilgili verdiği bilgiler çerçevesinde şehri betimlemeye çalışmaktır.

Seyahatname ve Şehir

"Seyahatname" zengin verilerle doludur. Gezdiği ülkelerin tarihi, idari, mali, coğrafi, mimari…vb tasvirleriyle doludur. Etnolojik, sosyolojik, dini, edebi ve kentbilimsel zenginliğe sahiptir (Yediyıldız, 205).

Seyahatname 10 kitaptan oluşmaktadır.

1. kitap İstanbul
2. kitap Bursa, Bolu, Trabzon, Erzurum, Azerbaycan, Kafkasya, Kırım, Girit
3. kitap Konya, Kayseri, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofya, Edirne
4. kitap Bağdat, Basra, Bitlis, Diyarbakır, Isfahan, Malatya, Mardin, Musul, Tebriz, Van
5. kitap Akkirman, Belgrad, Gelibolu, Manastır, Özü, Saraybosna, Slovenya, Tokat, Üsküp
6. kitap Podgoriçe, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Üstürgon (Estergon), Ciğerdelen, Macaristan, Özice, Taşlıca, Dobra, Venedik, Mostar, Kanije
7. kitap Kırım, Bahçesaray, Çerkezistan, Dağıstan, Kalmukistan, Saray, Moskova
8. kitap Gümülcine, Kavala, Selânik, Tırhala, Atina, Mora, Naravin, Girit Adası, Hanya, Kandiye, Elbasan, Ohri, Tekirdağı
9. kitap Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine
10. kitap Mısır, Sudan, Habeşistan, Somali, Cibuti, Kenya, Tanzanya'yı anlatır.

Gezdiği ve eserinde anlattığı Türkiye sınırları dışındaki yerler (günümüzdeki ülke isimleri ile): Arnavutluk, Ermenistan, Avusturya, Azerbaycan, Bosna, Bulgaristan, Hırvatistan, Cibuti, Mısır, Eritre, Etiyopya, Gürcistan, Yunanistan, Macaristan, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Kosova, Lübnan, Makedonya, Moldova, Karadağ, Filistin, Romanya, Rusya (Tataristan), Suudi Arabistan, Sırbistan, Slovakya, Somali, Güney Sudan, Sudan, Suriye, Kırım (Günay, 2012).

Seyahatnamede belirleyici unsur, şehirlerdir (Taştan, 2011: 168). Evliya için şehir; seyahatleri ve dünya anlayışı için temel sınıftır. Onun şehir tasvirleri, seyahatnamenin en karakteristik edebi türüdür (Dankoff, 2010, s.69). Şehirlere ilişkin temel kıstası "bayındır, medeni, müreffeh" anlamların gelen İbn-i Haldun'un " umran" ya da "uygarlık" kavramına benzeyen "amâr" terimiyle ifade edilebilir (Dunkoff: 2010: 70). Ölçü, genellikle "evler ve dükkânlar da dâhil olmak üzere binaların, ancak özellikle kamu binaları ya da 'imaret[1]'lerin sayısı ve niteliğidir." (Dankoff: 2010, s. 70).

Evliya Çelebi'nin ilk amacı, Osmanlı Devleti'nin ve çevresinin eksiksiz bir tasvirini sunmaktır. Bu amaç doğrultusunda mekansal veya topoğrafik inceleme tercih edilen yoldur. Eserin en karakteristik edebi öğesi şehir tasvirleridir. Bunlar genellikle aynı sıra izlenerek şehrin "tarihi, idari örgütlenmesi, çeşitli dillerdeki adları, bunların kökenleri ve coğrafi konumuyla" başlar. "Evlerin, camilerin, medreselerin, okulların, hanların, hamamların ve çeşmelerin" tanıtılması da

[1] Çelebi'nin imaret terimini aşevine karşılık olarak daha dar kullanımları da vardır.

dahil tahkimata önem verilerek şehrin topoğrafyasıyla devam eder. Bu kısım "semtleri, dinî ilişkileri, iklimi, halkın görüşünü, kılık kıyafeti, davranış ve gelenekleri, önemli isimleri ve konuşma alışkanlıklarını, ulema, şair, hekim ve diğer ileri gelenleri, pazarları, dükkânları, çeşitli ürün ve yemekleri, parkları, bahçeleri ve mesire yerlerini de içerir. Mezarlar ve türbeler ile ölmüş ünlüler ile ilgili biyografiler ya da menkıbelerle sona erer." (Dankoff, 2010: s.40). Her şehri incelerken benzer bir sistematiği kullanması, edinemediği bilgileri sonradan tamamlamak üzere boş bırakması hem ilgili yeri analiz ederken hem de farklı şehirleri karşılaştırırken yardımcı olmaktadır.

Dönemin Kütahya Şehri

Kütahya, Germiyan padişahlarından Şah Yakup tarafından Lala Hezâr Dinar eliyle 1315 tarihinde Rumlardan alınmıştır (Çelebi, 2013, s. 9). Germiyanoğulları Beyliği ile beraber Kütahya parlak dönemlerinden birini yaşamıştır. Beyliğin merkezi olan şehrin "siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel değeri" artmıştır (Arıkan, 2010: s. 22). Anadolu'yu daha sonra Osmanlı Devleti fethedip bu şehre de sahip olmuştur (Çelebi, 2013, s. 9).

Anadolu Eyaleti'nin merkezidir ve vezirliktir. Vezirin hâss-ı hümâyûnu[2] 1 milyon akçedir. Mısır, Bağdat ve Budin vezirlerinden sonra bütün vezirlerin üzerindedir. Osmanoğulları, Anadolu taraflarına bir yere sefere çıksa, Kütahya veziri eyaleti ile asker öncüsü olup, orduda (çarka) öncü görevi görür.

Eyaletinde toplam 14 sancak vardır: "Öncelikle tahtı olan Kütahya Sancağı, Saruhan Sancağı, Aydın Sancağı, Kastamonu Sancağı, Bursa Sancağı, Bolu Sancağı, Menteşe Sancağı, Ankara Sancağı, Karahisar-ı Sahib, Teke Sancağı, Çankırı Sancağı, Hamid Sancağı, Sultanönü Sancağı, Karesi Sancağı." "Eyaleti büyük vilâyettir. Kuzey tarafı Trabzon ve Sivas Eyaleti ile komşudur. Doğu tarafı da Sivas'tır ve Karaman Eyaleti'dir. Batı ve güney taraflar Ege Denizi'dir."

Kütahya şehri 500 akçe şerif mollalıktır[3]. Mollasına 10 kese geliri olur. 9 nahiyesi vardır. Toplam "…" köydür. Köy sayısını sonra tamamlamak ve belirlemek üzere boş bırakmış olabilir. Bu bahsi geçen mollanın eli altında ve Kütahya Sancağı'nda toplam 24 kaza kadılık vardır. "Müftüsü, nakibüleşrafı, ayanı, eşrafı, sipah kethüdayeri, yeniçeri serdarı, kale kumandanı ve subaşısı" mevcuttur (Çelebi, 2013, s. 9-10).

Kütahya'nın, Anadolu Eyaleti'nin merkezi olması, onu tarihte önemli bir yere taşımıştır. Eyalet merkezi olmasından sonra önemi giderek artmış ve siyasi gelişmelerin odağında olmuştur. Anadolu Eyaleti'nin merkezi olmakla beraber, "kendi içinde sancak olarak organize olmuştu ve bu anlamda Kütahya Sancağının da merkez şehriydi." (Arıkan, 2010: s. 24 -29).

[2] Hâss-ı hümâyûn: "Arapça bir kelime olan **hâs** Osmanlı idari terminolojisine **has** veya **hassa** (çoğulu **havas**) şeklinde girmiştir." (Orhonlu ve Göyünç, 1997, s. 268).
"Haslar padişah hasları (hâss-ı şâhî havâss-ı hümâyun), vezirlerle diğer yüksek devlet memurlarına verilenler (havâss-ı vüzera, havâss-ı mîr-i mîrân vb.), hanedana mensup hanımlara " paşmaklık" adıyla tahsis edilenler ve tekaüt hasları olmak üzere dört gruba ayrılır. Bunların dışında nâdir olarak "arpalık hasları" tabirine de rastlanır. Padişah hasları şehirlerde alınan bir kısım resimlerden, mukâtaa gelirlerinden, birçok köyün, mezraanın hâsıllarından, bâc-ı ubûr, âdet-i ağnâm, gümrük, cizye ve cemaat gelirlerinden oluşmaktadır. Fatih Kanunnamesi'nde yer alan, "Bana yarar has defterdarlarım her kimde bulsalar, gerek vüzerâmda ve gerek gayride, ellerinden alıp yerine benim haslarımdan bî- hâsıl olanları vereler" kaidesinin XVI. yüzyılda da uygulandığını tahrir defterlerindeki kayıtlar göstermektedir. Meselâ 1518'de Mardin'de beylerbeyi haslarına dahil debbâğhâne, boyâhane gibi küçük tesislerin gelirleri birkaç yıl sonra padişah haslarına ilhak edilmiştir. Aynı durum başka sancaklarda veya beylerbeyiliklerde de görülür." (Orhonlu ve Göyünç, 1997, s. 268).
[3] Molla: "Büyük kadı."(www.tdk.gov.tr)

2.1. Kale ve Şehir

Kalesi bir yalçın kaya üzerinde beşgen şekilli, sağlam ve dayanıklı süslü bir yapıdır. Bir tepe üzerinde "yüzük taşı gibi durur sağlam bir kaledir." Çepeçevre büyüklüğü aşağı kale ile toplam 3 bin adımdır. Dört tarafı yalçın kaya üzerindedir, etrafında hendeği yoktur. Aşağı yeni kale eski kalenin kuzey tarafı altında alçak yerdir. Eski kaleye ek olarak Fatih Sultan Mehmed yapmıştır. Şehrin alçak yerinde olduğundan 100 arşın[4] kadar kesme kaya hendeği vardır.

Bu kayalık yerde bir yalçın kaya altından "bir değirmen yürütür bir âbıhayat[5] su" kaynayıp çıkar. Kuşatma sırasında düşman o suyu ele geçirip kale halkı susuzluktan ızdırap çekmesinler diye bu tatlı su kaynağını kale içine almak için kale yapılmıştır. Bahsi geçen dönemde hala yukarı kaleden bu suya inilen yollar vardır (Çelebi, 2013, s. 10):

> Yeni kalenin kuleleri ile toplam 70 kuledir. Ve her kule arası ikişer kulaçtır. Birbirine gayet yakın kulelerdir ve gayet sağlam bir eski yapıdır.
>
> Toplam 3 kapısı vardır. Biri doğuya bakar, aşağı çarşıya inilir üç kat demir kapıdır. Bu kapının taşrasının iki tarafında beyaz mermerlerden gösterişli arslan heykelleri vardır. Bu kapı önünde gözcülerin sofalarından bütün aşağı büyük şehir gözükür. Bir kapı da aşağı yeni kaleye inilir. Bu da doğuya bakar.

İç kalenin çepeçevre büyüklüğü bin adımdır. Doğu tarafına bakar bir küçük kapısı mevcuttur. "Bu kapının iç yüzünde 2 su sarnıcı vardır. Ve 1 mescit, dizdar, imam, müezzin ve kethüda hanesi ile 2 buğday ambarı ve 8 adet de ev vardır. Bunlardan başka yapı yoktur. İçi gayetle boş bir iç kaledir." Dış kalede Germiyanoğlu Camii ve 70 adet toprak damlı asker (nefer) evleri vardır. 1 mescit ve 1âbıhayat çeşmesi vardır. Aşağı yeni hisarda 20 kadar toprak damlı ev ve 1 tahta minareli mescit vardır (Çelebi, 2013, s. 10-11).

Aşağı büyük şehir bu kalenin doğusu, kuzeyi ve yıldız[6] rüzgârları tarafında kurulmuştur. "Sultanbağı semtleri dere içinde, yeni mahallenin batı tarafı altına ve Zeregen Mahallesi düz ovaya kurulmuş güzel ve şenlikli mahalledir" (Çelebi, 2013, s. 11).

Kale evlerinin yüzleri tamamen kuzey tarafına bakar. Havadar ve cihannüma[7] güzel evlerdir. Bütün evlerin yüzleri kuzey tarafına baktığından dolayı havası tatlıdır. Şehrin "bütün ana caddeleri kaldırımsızdır. Ve çarşısı yokuş yukarı kurulduğundan daracık yollardır." Bütün evleri de birbiri üzere bir parça yokuş yukarıdır. Mahalleleri ile ve "bu büyük şehir bağlı bahçeli, gül, gülistan bostanlı ve âbıhayat sulu haneler ve köşklerdir." Ayrıca Sultan Bağı, Kebkebir, Aksu gibi mesireleri vardır. Sultan Bağı, kalenin güney tarafı ardında yer alan ferah bir yerdir. "Aksu gezinti yeri, Lasımzâde bahçesi ve Kondiviranbaşı cana can katan suları vardır. Bu sular bunların içinden akarak tâ aşağı çayır ortasında Felendi Nehri'ne karışır." (Çelebi, 2013: s. 11- 15).

Aşağı büyük varoş toplam 34 mahalledir. Mahalle isimlerine bakıldığında "Ahi Erbasan", "Ahi Mustafa", "Ahi İzzeddin", "Ahi Evran" şeklinde dört mahallede "Ahilik" ile ilgili kişilerin isimlerinin verildiği görülmektedir (Çelebi, 2013, s. 11). Bu isimler aynı zamanda Kütahya'da yoğun bir Ahilik geleneği olduğunu göstermektedir (Güler, 2011, s. 16). Saray Mahallesi,

---

[4] Arşın: "Yaklaşık 68 santimetreye eşit olan uzunluk ölçüsü" (www.tdk.gov.tr)

[5] "âb-ı hayât", kavramının Türkçe karşılığı bengisudur.
"Kaynağı karanlıklar demek olan zulmât, zulûmât, zulmet denilen ve menbaı meçhul diyarda bulunan sudur ki içen ölmez, dünya durdukça yaşarmış." Bir diğer anlamı da "dirilik suyu" dur (Onay, 2000: s. 55).

[6] Yıldız Rüzgarı: "Kuzeyden esen, ismi yerel balıkçılar tarafından verilen soğuk rüzgar. Genellikle Karadeniz ve Marmara denizi üzerinden bir soğuk cephenin geçişinden sonra eser. Yazın serin, kışın ise soğuk hava taşır." (http://www.mgm.gov.tr/genel/sss.aspx?s=mahalliruzgarisimleri)

[7] Cihannüma: "Her yanı görmeye elverişli, camlı çatı katı veya taraça, kule" (www.tdk.gov.tr)

Gökçemen Mahallesi, Böğürcük Mahallesi, Şehreküstü Mahallesi, Orta Mahalle, Lala Mahallesi, Kanecik Mahallesi, Börekçiler Mahallesi, Sultanbağı Mahallesi, Bezciler Mahallesi, Efendi Yolu Mahallesi, Kadı Şeyh Mahallesi, Cemaleddin Mahallesi, Çukur Mahalle, Analıca Mahallesi, Balıklı Mahallesi, Buladın Mahallesi, Servi Mahallesi, Meydan Mahallesi, Hacı İbrahim Mahallesi, İsak Fakı yani İshak Fakih Mahallesi, Maruf Mahallesi, Dibik Mahallesi, Hüseyin Paşa Mahallesi, Yeni Mahalle, Çerçi Süleyman Mahallesi, Mumcular Mahallesi, Pirler Mahallesi ve yer yer gayrimüslimlerin mahalleleri vardır (Çelebi, 2013, s. 11).

Üç Ermeni, üç de Rum mahallesi vardır (Çelebi, 2013, s. 11). Bu durum bize gayrimüslimlerin "kendilerine ait farklı mekanlarda oturduklarını" ispatlar niteliktedir. 20. yy'a gelindiğinde Kütahya'da yaşayan gayrimüslimlerin çok çeşitli mahallelerde (Şehreküstü, Büyükorta, Küçükorta, Çerçi Müslim, Çerçi Hristiyan, Lala Hüseyin Paşa, Ahi Evran, Lala, Çukur, Balıklı) Müslümanlarla iç içe yaşamakta oldukları görülmektedir (Gül, 2008: s. 53). Eski zamanlardan beri Yahudi yerleşimci yoktur. Bunlar sadece ticaret edip giderler.

Bütün mahalleler toplam 7 bin toprak damlı evden oluşmaktadır. Eskiden bir tane bile kiremitli hane yokken o dönemde 77 kiremit damlı büyük saraylar inşa olunmuştur. En bakımlı saray Ali Paşa Sarayı'dır (Çelebi, 2013, s. 11):

> Eskinin padişahlarından Germiyanoğulları yapısıdır ki 360 alt kat ve üst kat odaları, divanhaneleri, büyük sofaları, hamamları ve bahçesiyle süslenmiş eski bir saraydır. Halep Sarayı'nın meydanı kadar bir havlısı var ama büyüklüğü (...) (...) Kireç örtülüdür, kiremit değildir. Bu sarayın kanun üzere 40 saraydarı vardır. Nöbet ile sarayı koruyup kollayıp kapılarda bekçilik edip temizlerler.

İkinci bakımlı olanı ise Osman Paşa Sarayı'dır. "Sultanbağı Deresi kenarında yüksekçe bir yerde şehrin güney tarafında yapılmış yüksek bir saraydır" (Çelebi, 2013, s. 11).

Kütahya Şehri küçük şehir görünür[8] ama "Sultanbağı'ndan Osman Paşa Sarayı önünden, Mevlevîhane ve Kapan Köprüsü'nden, Meydan Mahallesi önünden ta Çayırbaşı'na varıncaya kadar kuzey tarafına dere ile gidilir." Şehrin çevresi tam dört bin adımdır. Bu derenin iki tarafı bağ ve bahçeler, şahnişinler[9] ile süslenmiş hanelerdir. Dereden her haneye birer ark akıp bağ ve bostanları sular. "Bu şehrin doğu tarafından Gökçemen Mahallesi'nden, Paşa Sarayı önünden, İshak Fakih Çarşısı içinden geçip batı tarafına gidip ta Yeni Mahalle sonuna varıncaya kadar yolun iki tarafı kat kat âbıhayatlı ve bahçeli evler içinde 5 bin adım genişliğinde büyük bir şehirdir."

Kütahya, eskiden daha bakımlı, süslü şehirmiş. Ancak 1612 tarihinde Celâlî Karayazıcı ve Said Arab zulmünden harap olmuştur. Evliya Çelebi'nin yazdığı günden bin kat daha bakımlı bir şehirdir (Çelebi, 2013, s. 11-12). 17. yüzyılda Anadolu'nun birçok şehrini etkileyen, ülkede ticaretin gerilemesine, asayişin bozulmasına ve daha bir çok menfi etkilere neden olan Celâlî İsyanlarından Evliya Çelebi'nin de aktardığı gibi Kütahya da etkilendi. Örneğin Celâlîlerin yağma ve talanlarını devam ettirdikleri dönemde 1601 yılında Sadaret kaymakamı Hafız Ahmed Paşa olayları yatıştırmak üzere Kütahya'ya gönderildi. Bu sırada takibattan kurtularak Celâlî liderlerinden Deli Hasan Kütahya önlerine kadar gelmiş. Ahmed Paşa'nın kuvveti olmadığını görünce, kaleye çekilen Paşayı ve şehri kuşatmıştır. Ancak kış şartları kuşatmanın uzamasını engellemiş ve Celâlîler şehrin kenar mahallelerini yağmalayıp yakmışlardır (Arıkan, 2010: s. 26).

[8] Hızırlık Dağı'ndan güzel bir şekilde seyredilir, büyük bir şehirdir (Çelebi, 2013, s. 11).

[9] Şahnişin: "Eski Türk mimarisinde odanın karşı ön cephesinde yer alan üç yanı pencereli çıkma." (www.tdk.gov.tr)

İbadethaneler

Kütahya Şehri 32 mihrap[10]tır. Bunlardan 11'i Cuma kılınan camiler iken geri kalanı küçük mescitlerdir (Çelebi, 2013, s. 12). Evliya Çelebi'nin camilerin mimari durumu hakkında verdiği bilgiler şehrin mimarisini anlamamıza katkıda bulunmaktadır (Okumuş, 2007: s. 103). Camilerle ilgili verdiği veriler arasında dikkat çeken kimi camilerin cemaat kapasitesi ve cemaatlerinin sayısal durumu hakkında bilgi vermesidir (Okumuş, 2007: s. 108).

11 Cuma camiisi şunlardır: Ulu Camii, Sultan Keyhusrev Şah Camii, Karagöz Paşa Camii, Kara Mustafa Bey Camii, Takkeciler Camii, Germiyanoğlu Camii, İshak Fakih Camii, Hüseyin Paşa Camii, Germiyan Sultanı Süleyman Han Camii, Bey Camii, Emir Şeyh Tekkesi Camii (Çelebi, 2013, s. 12-13).

Hepsinden donanımlı, süslü ve kalabalık cemaate sahip olduğunu belirttiği Ulu Camii'nin yapısı ve cemaati hakkında da bilgi verir (Çelebi, 2013, s. 12):

> Gazi Hüdavendigâr Yıldırım Han oğlu yapısıdır, ancak Yıldırım Han oğlu Şehzâde Musa Çelebi tamamlamıştır. Daha sonra Süleyman Han, Mimar Sinan eliyle yeniden tamir etti. Uzunluğu 180 ayak ve genişliği 90 ayaktır. İki yan kapı ve bir kıble kapısı var. Beşer basamak taş merdiven ile çıkılır. Cami içinde toplam 57 çam direkleri üzere harpüşte tavan kubbedir. Ve iki tarafında yan sofaları üzere bir kat tabakalar var, kalabalık cemaat olduğunda yukarıda ibadet ederler. Tâ mihraba kadar iki tarafı böyle tabakadır. Bu tabakaların üstünde ve altında toplam 64 demirli pencereler vardır. Mihrabı ve minberi o kadar sanatlı değildir, eski tarzdır. Kısacası bu şehirde bundan büyük selâtin camii yoktur. Kalabalık olduğunda 20 bin adam alır. Tamamen taş yapıdır ve tamamı kurşun örtülüdür. Ama avlusu yoktur, ancak kıble kapısından taşra taş merdiveninin iki tarafında yan sofaları vardır. Ve sol tarafta bir minaresi vardır.

Yukarıda da bahsedildiği gibi Ulu Cami kalabalık olduğunda 20 bin kişi alabilir. Sultan Keyhusrev Şah Camii ise Balıklı Hamam'a bitişik eski tarz küçük bir camidir. Avlusuz bir camidir. Eskiden hayır sahibi zaviye[11] olarak inşa ettirmiş. Daha sonra mahalle camiye ihtiyaç duyduğundan cami yapmışlardır. Karagöz Paşa Camii'de bir diğer camidir. Zeregen Mahallesi'nde ise Evliya Çelebi'nin atalarından olan Kara Mustafa tarafından yaptırılan Kara Mustafa Bey Camii vardır. Aydınlık ve gayet sanatlı bir camidir. Avlusunda abdesthane havuzu ve düzgün bir minaresi vardır ki, benzeri Kütahya Şehri'nde mevcut değildir. Halk arasında bu camiiye Hisar Beyi Camii derler. Takkeciler Camii ise arasta[12] içindedir. Cemaati boldur. "Süslü mahfili altında iki ağaç şebekeli sütunları var ki diller ile anlatılmaz. Gayet dayanıklı yapılmış kârgir sağlam camidir, ama üzeri tahta örtülüdür." Germiyanoğlu Camii ve İshak Fakih Camii'ne tabaklar içinde yer aldığından dolayı Tabakhane[13] Camii denir. Kâgir[14] ve sağlam yapılardır, öte yandan üzerleri kiremit örtülüdür. "Merdivenle çıkılır iki katlı ve avlusuz" camiidir. Ancak cemaati çoktur. Hüseyin Paşa Camii Yeni Mahalle'de yer alır. Oldukça dinlendirici süslü ve aydınlık bir yerdir. "Avlusundaki büyük çınarlar göklere baş çekmiştir ve gayet iç açıcıdır." Kurşun örtülü ve tatlı bir camiidir. Germiyan Sultanı Süleyman Han Camii ise yukarı kalede yer alır. Bey Camii Meydan

[10] Mihrap: "Cami, mescit vb. yerlerde Kâbe yönünü gösteren, duvarda bulunan ve imama ayrılmış olan oyuk veya girintili yer" (www.tdk.gov.tr)
[11] Zaviye: Küçük tekke
[12] Arasta: "Çarşılarda veya alışveriş bölgelerinde aynı işi yapan esnafın bir arada bulunduğu bölüm"
[13] Tabakhane: "Hayvan postunu kullanılacak duruma getirme işleminin yapıldığı yer, sepi yeri"
[14] Kâgir: "Taş veya tuğladan yapılan (yapı)" (www.tdk.gov.tr)

Mahallesi'nde yer alır. "Kârgir kubbe kurşun ile örtülü" aydınlık bir camidir. Emir Şeyh Tekkesi Camii ise kurşunsuz camiidir (Çelebi, 2013, s. 12-13).

Öte yandan kimi camilerde ebced[15] hesabı ile (minarenin kapısında, caminin kapısında…) yer alan tarihlerini de belirtmiştir. Örneğin Karagöz Paşa Camii kapısı üzere yazılan tarihi (Çelebi, 2013, s. 12):

Çûn tamâm etti Râbi'a Hatun

Hak afâ ide rûhuna Rıdvân

Olmağiçün minareye tarih

Dedim ana makâm-ı medd-i ezân (Sene 1061)

Mescitlerin seçkini ise Hızırlık Mescidi'dir. Şehirde ayrıca 6 tekke vardır: Mevlîhane Tekkesi, Nalınlı Şeyh Tekkesi, Abdülkâdir Cîlânî Tekkesi, Şeyh Pasin Tekkesi, Hızırlık Tekkesi ve Âl-i Abâ Bektaşî Tekkesi. Hızırlı Şeyh Sultan ve Ahi Evran Sultan, Acem Sultan ve Güzelim Sultan, Ergun Çelebi Hazretleri, Şeyh Ahmet Kalburcu gibi ermişlerin Kütahya Şehri'nin içinde ve dışında mezarları vardır (Çelebi, 2013, s. 13-16).

3 Ermeni ve 2 Rum kilisesi vardır (Çelebi, 2013, s. 14). Camii ve mescitler anlatılırken verilen ayrıntılı betimlemelere kiliseler için rastlanmamaktadır. Sadece sayısı verilerek geçiştirilmektedir. Anlatılanların esas noktasını Müslümanlar ve Müslümanlara ait yapılar oluşturduğundan bu yapılara karşı Evliya daha özenlidir (Taştan, 2011: s. 169). Kiliseler ve eski medeniyetlere ait eserler ise ikinci plandadır.

Medrese ve Mektepler

Camii ve mescitler gibi medreseler, tekkeler hakkında da hem mimari hem işlev hem de talebeleri ile ilgili kimi zaman bilgiler verir.

7 medrese vardır. Bunlardan en eskisi Germiyanoğulları Medresesi'dir. Bu medrese Ulu Cami'in sol tarafına bitişiktir (Çelebi, 2013, s. 13):

> Müftülere meşruta olup dersiamıdır. Yevmiye bir altın ücreti vardır. Yıldırım Beyazid Han oğlu Şehzâde Musa Çelebi, babası Yıldırım Han'ın Timur ile hadisesinden sonra bir müddet padişah olup bu medreseyi tamir edip babasının Ulu Cami'ini tamamladığı için yazılan Ulu Cami'e bazıları Musa Çelebi Camii derler, ama ilk yapıcısı Yıldırım Han'dır.

Diğerleri ise Rüstem Paşa Medresesi, Molla Vahid Paşa Medresesi, İshak Fakih Medresesi, Karagöz Paşa Medresesi, Şeyh Paşa Medresesi ve Haliliye Medresesi'dir. Bunların vakıfları bakımlı ve talebeleri sevinçli – memnun (mesrur) kimselerdir. Gayet zeki ve bilgilidirler. 70 sıbyan mektebi (çocuk okulu) vardır (Çelebi, 2013, s. 13). Kütahya'nın 34 mahallesinde 7 medrese ve 70 sıbyan mektebinin olması eğitime verilen değer açısından dikkat çekicidir (Güler, 2011: s. 16).

İmaretler, Hanlar, Bedestenler

Evliya Çelebi, Kütahya'daki imaretlere de dikkat çeker. Bu merkezler Osmanlı toplumunda "sosyal yardımlaşma ve dayanışma açısından" önemli roller oynarlar (Okumuş, 2007: s. 107). Şehrin iki imareti vardır. "Fukara ve zenginlere nimeti iki öğün verirler." (Çelebi, 2013, s. 13).

[15] Ebced: "Eski Sâmi alfabe sırasına göre tertiplenmiş, Arapça'ya mahsus sesleri gösteren harfler ilâve edilmiş ve bu sıraya göre harflere, birden ona sıra ile, ondan yüze onar onar, yüzden bine yüzer yüzer olmak üzere birer sayı değeri verilmiş olan Arap harflerinin diziliş sırası ve bütünü." (Develioğlu, 2003: s. 197).

"Han"lar şehirlerdeki ticaretin önemli kurumlarından biridir. Han, "İçinde konaklama ve ticaret amacıyla inşa edilen yapılar için kullanılan" bir tabirdir. Hanlar ticaretin ve imalatın birlikte yapıldığı yerlerdi (Arıkan, 2010: s. 217). Her biri kale gibi olan toplam 17 adet han mevcuttur. Kapan Hanı, Çaşnigirbaşı Hanı, Bolvadanlı Hanı, Bostan Efendi Hanı, Osman Paşa Hanı, Rüstem Paşa Hanı, Serdar Hanı ve Acem Hanı bazılarıdır. Bunların hepsi bakımlı hanlardır (Çelebi, 2013, s. 13-14).

Kapan Hanı (Çelebi, 2013, s. 13):

> Demir kapılı kale gibidir. Ve havlısında büyük bir havuz üzerinde bir zâviyesi vardır. Havuzunun fıskiyesi insan boynu kalınlığında fışkırır. Bu mescit 12 sütun üzere yapılmış maksure şekilli bir iç açıcı geniş güzel mescittir. Bütün gelenler ve yolcular burada dinlenip ibadet ederler. Bu hanın dört tarafında alt kat ve üst katta 200 ocak bulunan büyük bir handır.

Bedesten, "Osmanlı dönemi Türk şehirlerinde ticaret bölgesinin çarşı içindeki merkezi ve değerli malların saklanıp satıldığı bir bina türüdür" (Eyice, 1992: s. 302). Kütahya Şehri içinde iki kârgir yapı bedesteni vardır. Büyük bedesten Gedik Ahmet Paşa'dır. 860 dükkan'dır. Haffaflar Çarşısı bunların en süslüsüdür. Düzen üzere yapılmış bakımlı bir çarşıdır (Çelebi, 2013, s. 14).

Bedesten ve diğer ticari yapıların varlığı Kütahya'da ticaretin büyüklüğünün en önemli göstergesidir. Bu dönemde genellikle bir şehirde birçok esnaf-zenaatkar ve tüccar hanı olduğu halde sadece bir bedesten vardı. "Şehirdeki ticaretin kalbi olan" bedestenlerden Osmanlı Devleti zamanında sadece İstanbul'da 3 tane vardır. İkisi şehrin merkezinde, biri de Galata'da olmak üzere inşa edilmiştir Daha sonra vilayet merkezi olan Bursa'da bile bir bedestenin olması, Kütahya'daki ticari zenginliğin ispatı gibidir (Arıkan, 2010: s. 216; Eyice, 1992: s. 303).

Bu şehrin sahralarında (çöl /kır) deve, katar[16] ve araba işlemekle bolluk şehirdir. "Doğusu ve batısı ikişer konak geniş bir ovadır.". "Kâse, fincan, çeşit çeşit maşrapa ve testileri ile çanak ve tabakları bir diyara mahsus değildir. Ancak İznik kâseleri de ünlüdür." Bolluk içinde rahat bir şehirdir. Yiyecek ve içecekleri oldukça ucuzdur. "Bir okka has ve beyaz ekmek 1 kuşgözü akçeye, bir okka koyun eti 2 akçeye ve sığır eti 1 akçeye ama ciğer 3 akçeyedir. ..Bir at yemi bir akçeyedir." Diğer şeyleri de bunun gibi boldur (Çelebi, 2013, s. 11-15).

Sularına Dair

Çeşmelerle ilgili bilgiler de vermektedir: "40 adet susamışlara sebili[17] var. 8 adet âbıhayat kaynak suları akar çeşmeleri var. Bunlardan başka 30 yerde çeşmesarları[18] var." Örneğin Cafer Paşa Çeşmesi, Yeni Mahalle Çeşmesi. Bahsi geçen iki çeşmenin ve Cafer Paşa Çeşmesi'ne yakın akarsuyun kemerinde (ebced hesabı ile) tarihleri yazılıdır. Bunlardan başka tarihsiz çeşmeler çağlayıp akarlar (Çelebi, 2013, s. 14).

Kaynak suları da pek çok (gayet) tatlıdır. Kütahya şehrinin içinde ve dışında binden fazla tatlı su nişan (iz) verir. Kayalardan doğan hayat pınarlarının (bengisu) temmuz ayında buz parçası gibi suları vardır ki bu sulardan içen hayat bulur. Bundan dolayı halkının yüzleri kırmızımsı olup, sağlam bedenli olurlar. Doktorların sözüne göre her bir kaynaklarının birer özelliği vardır. Suları çok rahat sindirilir. Hatta bunu belirtmek için Evliya Çelebi "bir adam bir kuzuyu yalnız başına

[16] Katar: "Taşıt dizisi" (www.tdk.gov.tr)
[17] Sebîl: 1- "sebil, su dağıtılan yer."
2- "hayrat olarak, parasız dağıtılan su." (Develioğlu, 2003: s. 925).
[18] Çeşme-sâr: "Çeşmesi bol olan yer." (Develioğlu, 2003: s. 157).

yiyebilir." şeklinde bir ifade kullanmıştır. Ulu Camii önünde Germiyanoğlu'nun imareti içindeki âbıhayattan içenin ise canı sıkılmaz, sıkıntıları defolur (Çelebi, 2013, s. 14-15).

Kütahya yakınlarından yer alan Yoncalı Ilıcası'nın ılık ve güzel suyu vardır. Bütün Kütahya halkı kiraz mevsiminde binlerce insan çadırlarıyla gelip beşer-onar gün kalıp bu ılıcaya girip sağlıklı olurlar. 70 çeşit özelliği vardır. Hatta cüzam saçkıran gibi hastalıklarına faydası olan ılıcadır. Etraftaki köylerden pek çok yiyecek, içecek ve meyveler getirilip, büyük ve bolluk içinde bir pazar kurulur (Çelebi, 2013, s. 16-17).

9 bayındır (mamur) ve birkaç işlemeyen hamam vardır. Bunlardan bazıları Rüstem Paşa Hamamı (Balıklı Hamam), Germiyan Hamamı, Kadıasker Hamamı, Şengül Hamamı, Kemer Hamamı, Hüseyin Paşa Hamamı, Ektemür Hamamı'dır. 3 hamam da kapalıdır. Kış günleri işler hamamlardır. 23 tane de saray hamamları vardır. Bazı mahalle halkı bunları da kullanırlar (Çelebi, 2013, s. 13).

Yiyecek ve Kıyafet Kültürü

Evliya Çelebi, gördüğü yerlerin yiyecek – içecek ve kıyafet kültürü hakkında da zor rastlanır bilgiler verir (Okumuş, 2007: s. 111). Kütahya paçası ünlüdür. Bursa'da da olan tandır kebabı ve kirdesi de yemek kültüründe mevcuttur. Beyaz ekmeği vardır (Çelebi, 2013, s. 14-15).

Çok yaylak yer olmakla beraber bağları yoktur, ancak bahçeleri çoktur. Üzümü olur, ancak lezzetli olmadığından dolayı fazla beğenilmez. "Üzüm hep köylerden ve bir konak uzak Gediz Şehri'nden gelir." Kışı sert olduğundan inciri, narı, limonu ve turuncu olmaz. Öte yandan 24 çeşit armudu ve 7 çeşit sulu ve iri kirazı olur (Çelebi, 2013, s. 14-15).

Evliya Çelebi giyim hakkında da bilgi verir (Çelebi, 2013: s. 15).

> Giyecekleri baştan aşağı çuka ferace ve kontuştur. Ve kadınlarının çoğu başlarına altın ve gümüş tas takke giyip üzerlerine çuka ve beyaz câr bürünürler. Ayaklarına kadife çakşır üzere sarı çizme giyerler. Ve gayet edeblice gezerler.

Halkının Özellikleri

Suyun ve havasının güzelliğinin insanları da güzel yaptığını savunur. Suyunun ve havasının tatlılığından güzellerine son yoktur. O kadar çoktur ki onların hakkında birçok kasideler, penç beytler ve şehrengizler yazılmıştır (Çelebi, 2013, s. 15). Alimleri, erdemli kimseleri ve şairleri gayet (oldukça) çoktur. Çünkü halkı "safa ve zevk ehlidir"ler. Üzüntü ve sıkıntıdan uzaktırlar. Çocukları gayet iyi ahlaklı ve erişkin (olgun) olurlar. Maarif erbabı (bilgi ve kültür sahibi / öğretim ve eğitim sisteminin sahibi) insanların yurdudur.

Bütün halkı fakir dostudur (Çelebi, 2013: s. 15). Halkın fakire dostluğu sonraki yıllarda da devam etmiştir (Atakan, 2013):

"Kadrile halince beldegânı var Kütahya'nın

Her garibe dost olur insanı var Kütahya'nın"

Kütahyalı Şair Arifi (1815 - 1895)

Asker sınıfı ise atlara binerek avlanmaya düşkündür. Atmaca, balaban, şahinler ve eğitimli köpeklerle sürekli avlanmaya giderler (Çelebi, 2013: s. 15).

Sonuç

Avrupa Konseyi, "21. Yüzyılda insanlığa yön veren en önemli 20 kişiden biri" den biri olarak Evliya Çelebi'yi ilan etti. UNESCO ise 2011 yılını Evliya Çelebi Yılı olarak kabul etti (www.tdk.gov.tr). Bu bağlamda Evliya Çelebi'nin Seyahatname isimli eserinin değeri günden güne daha anlaşılır oldu.

Her şehri incelerken benzer bir sistematiği kullanması, dönemin şehirlerinin yapısını, yönetimini ve yaşantısını anlamamıza yardımcı olurken aynı dönemdeki diğer şehirlerle karşılaştırma olanağı da sağlamaktadır. Öte yandan günümüz ile geçmişi karşılaştırma açısından önemli bir kaynak olmaktadır.

Dönemin Kütahya Şehri'ne bu çerçevede kısaca bakarsak;

- Anadolu Eyaleti'nin merkezidir ve vezirliktir.
- Eski kalesi ve eski kaleye ek olarak (su kaynaklarını korumak için yapılan) yeni kale vardır.
- Havası tatlıdır. Çünkü bütün evlerin yüzleri kuzeye bakar.
- Bütün ana caddeleri kaldırımsızdır. Çarşısı yokuş yukarı kurulduğundan daracık yollardır. Evleri de birbiri üzere biraz yokuş yukarıdır.
- Aşağı büyük varoş toplam 34 mahalledir. 3 Ermeni 3 de Rum mahallesi vardı.
- 32 mihraptır. Bunlardan 21'i küçük mescitlerken, 11'i Cuma kılınan camilerdir. 3 Ermeni ve 2 Rum kilisesi vardır.
- Kütahya Şehri küçük şehir görünür ama büyük şehirdir.
- 7 medrese ve 70 sıbyan mektebi vardır.
- 2 imareti mevcuttur.
- 17 adet han ve 2 bedesteni vardır.
- Yiyecek ve içecekleri bol ve oldukça ucuzdur.
- 40 adet sebil, 8 adet âbıhayat kaynak suları, 30 yerde çeşmesarları vardır.
- 9 bayındır ve birkaç işlemeyen hamamı mevcuttur.
- Paçası ünlüdür. Yemek kültüründe tandır kebabı ve kirdesi de vardır. Beyaz ekmeği de vardır.
- Bağları yoktur, ancak bahçeleri çoktur.
- Hava ve suyun güzelliğinin insanları da güzel yaptığını savunur.
- Bütün halkı fakir dostudur.
- Alimleri, erdemli kimseleri ve şairleri çoktur.
- Bilgi ve kültür sahibi insanlar yurdudur.

KAYNAKÇA

ARIKAN, R. (2010). Tanzimat Döneminde Kütahya, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

ATAKAN, Ş. (2013, Aralık 13). Evliya Çelebi Siyasetnamesinde Kütahya. Kütahya, Günlük Siyasi Gazete.

ÇELEBİ, E. (2013). Günümüz Türkçesiyle Evliyya Çelebi Seyahatnamesi - 2, 7-10. Kitaplar, Dizin, 9. Kitap (Kütahya, Manisa, İzmir, Antalya, Karaman, Adana, Halep, Şam, Kudüs, Mekke, Medine), Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman . İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ÇETİN, F. (2013). İki Osmanlı Tipolojisinin Mukayesesi: Pirî "Reis"ile Evliya "Çelebi"nin Tarihi ve Fikri Serüveni. Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 1-16.

DANKOFF, R. (2010). Seyyah-ı Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DEVELİOĞLU, F. (2003). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat. Ankara: Aydın Kitabevi.

EYİCE, S. (1992). Bedesten. T. D. Merkezi içinde, İslam Ansiklopedisi Cilt: 5 (s. 302-311). Türkiye Diyanet Vakfı.

ORHONLU, C. ve GÖYÜNÇ, O. (1997). Has. T. D. Merkezi içinde, İslam Ansiklopedisi Cilt: 16 (s. 268-270). Türkiye Diyanet Vakfı.

GÜL, İ. U. (2008). Kütahya'da Yaşayan Gayrimüslimlerin Sosyo-Ekonomik Durumları (1900 - 1924), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

GÜLER, K. (2011). Evliya Çelebi'nin Gözüyle Kütahya. Kütahya İl Özel İdaresi Dergisi, 16-19.

GÜNAY, E. (2012). Önsöz. N. Tezcan, S. Tezcan, R. Dankoff içinde, Evliya Çelebi Studies and Essays Commemorating 400th Anniversary of His Birth. İstanbul: Republic of Turkey Ministry of Culture and Tourism Publications.

KAHRAMAN, S. A. (2012). Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Kütahya, Günlük Siyasi Gazete. (2013). Evliya Çelebi Seyahatnamesinde KÜTAHYA.

OKUMUŞ, E. (2007). Evliya Çelebi Kütahya'da. DEÜİFD, 83-120.

ONAY, A. T. (2000). Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı. Ankara : Akçağ Yayınları.

Orman ve Su İşleri Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü. (tarih yok). http://www.mgm.gov.tr/genel/sss.aspx?s=mahalliruzgarisimleri.

ORTAYLI, İ. (2006). Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek. İstanbul: Timaş Yayınları.

ORTAYLI, İ. (2011). EVLİYA ÇELEBİ Seyyah-ı Alem. İ. Ortaylı içinde, Defterimden Portreler - Tarihten ve Günümüzden (s. 47-51). İstanbul: Timaş Yayınları.

ŞAVK, Ü. Ç. (2011). Sorularla Evliya Çelebi . Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TAŞTAN, Y. K. (2011). (Kitap Değerlendirme) Seyyah-Alem Evliya Çelebi'nin Dünyaya Bakışı . Karadeniz Araştırmaları, 165-175.

YEDİYILDIZ, B. (tarih yok). Evliya Çelebi ve Seyahatname Üzerine. Türk Dili, 205-211.

www.tdk.gov.tr